

ÅSA WIKFORSS

ALTERNATÍV TÉNYEK

Fordította Dobosi Beáta

TARTALOM

<i>Előszó</i>	7
1. Tudásrezisztencia	11
2. Tények	37
3. Kognitív torzítások	66
4. Hazugság, álhír, propaganda	89
5. A tudás és az iskola	128
6. Mit tegyünk?	165
<i>Irodalom</i>	201
<i>Jegyzetek</i>	213

ELŐSZÓ

Gőzerővel folyik a vita a valóságról. Elárasztanak minket az álhírek, az összeesküvés-elméletek, a féligazságok. Terjed a tudományellenesség, a szakértelem haláláról beszélnek. A világ nagyhatalmait olyan politikusok vezetik, akik fittyet hánynak az igazságra, megosztottságot teremtenek, és tevékenyen hozzájárulnak a félretájékoztatáshoz, valamint a tudományos intézményeinkbe vetett bizalom aláaknázásához. A legszilárdabb tudás sincs biztonságban a tudás ellenségeitől – lehet, hogy a Föld mégis lapos? Az igazságon túl, az alternatív tények korában élünk.

Az alternatív tények kifejezés egyfajta szimbólumává vált a körülötünk zajló folyamatoknak. Története a Trump 2017. január 20-i beiktatásán jelenlévők számáról folytatott vitáig nyúlik vissza. Trump egykori sajtótitkára, Sean Spicer azt állította, hogy még soha nem gyűlt össze ilyen népes közönség Washingtonban az elnök esküdtételén. De a bizonyítékok mást mondanak. Az Obama 2009-es beiktatásáról készült képeken lényegesen nagyobb a tömeg, és a statisztikák szerint akkor sokkal több metrójegyet adtak el. Amikor egyre világosabbá vált, hogy Spicer valótlanúságot állított, felvetődött a kérdés, hogyan kérdőjelezte meg a nyilvánvaló tényeket pont ő (az elnök sajtótitkára!). Trump volt tanácsadója, Kellyanne Conway aztán olyan bejelentést tett a tévében, amelyről később sokat beszéltek: Spicer csupán alternatív tényeket közölt.

Ez a nyegle kísérlet a tények félresöprésére felbosszantott. Arra gondoltam, ideje, hogy megszólaljon egy filozófus, és ez a könyv lett az eredmény. Megpróbálom filozófiai és pszichológiai szempontból elmagyarázni, milyen veszély fenyegeti a tudást, és rendelkezésre bocsátani az

annak leküzdéséhez szükséges eszközöket. A filozófia lesz a kiindulási pont. Megvizsgáljuk, mi a tudás, miért olyan nehéz eljutni az igazsághoz, és miért nincsenek alternatív tények (első és második fejezet). Arról is szó lesz, miért esünk mi, emberek olyan könnyen áldozatul a hazugságoknak, és mely pszichés mechanizmusok miatt utasítjuk el a megszerzhető tudást (harmadik fejezet). Ezek a mechanizmusok egyfajta belső ellenségek, amelyek miatt nem tudunk tisztán és érzelemmentesen gondolkodni, és amelyek veszélyes párost alkotnak a tudás külső ellenségeivel: a tudatos hazugságokkal, a félretájékoztatással és a propagandával (negyedik fejezet). Nagy kérdés, mit tehetünk, hogy megvédjük magunkat attól, ami körülöttünk zajlik. Az oktatásnak természetesen központi szerepe lenne ebben, de sajnos okunk van azt feltételezni, hogy a svéd iskolarendszer nincs eléggé felvértezve, hogy szembenézzen a tudást fenyegető veszélyekkel (ötödik fejezet). Végezetül szót ejtek róla, hogyan birkózzunk meg a tudás ellenségeivel. Nem túlzás azt állítani, hogy ez korunk egyik legnagyobb kihívása, és mindnyájunknak tenünk kell érte.

Mert a tudás igenis számít. Persze mindenkinek joga van azt hinni, amit akar. De ha az ember azt hiszi, amit akar, és nem azt, amit jó oka van hinni, akkor lemond a tudásról, és ennek meglesznek a következményei. Az oltásellenességnek az lett az eredménye, hogy Európában terjed a kanyaró: 60 ezer megbetegedés és hetvenkét haláleset 2018-ban, teljesen szükségtelenül. A klímaváltozás-tagadók a Fehér Házban érték, hogy az Egyesült Államok 2017-ben bejelentse kilépését a párizsi éghajlatvédelmi egyezményből, aminek végzetes következményei lehetnek a bolygónkra. A kutatások szerint nagy valószínűséggel az álhírek döntötték el a 2016-os amerikai elnökválasztást, mert hozzájárultak Trump győzelméhez azokban az államokban, ahol csekély volt a különbség Clinton és közte.¹

Persze nem Trumppal kezdődött, és nem is vele fog véget érni, de ő személyesíti meg az igazságon túli kort, mert rendelkezik annak minden összetevőjével. Nyilvánvaló érdektelenséget tanúsít a tudás iránt, nem fárasztja magát a döntések tényszerű megalapozásával, és következetesen olyan embereket nevez ki, akik híján vannak a szakértelemnek az

általuk irányítandó területen. Autoriter vezetőkkel szövetkeznek, például Putyinnal meg Orbánnal, és patinás nevű sajtóorgánumokat kiált ki a nép ellenségeinek (a kifejezés Sztálintól származik). Szereti az összeesküvés-elméleteket, kokettál az oltásellenesekkel, és persze rendszeresen tesz valótlan és megtévesztő kijelentéseket. A helyzet idővel csak romlott. A *The Washington Post* kiszámolta, hogy a második hivatali évében átlagosan napi 16,5 hamis vagy félrevezető kijelentést tett, szemben az első év 5,9-es átlagával.

Amikor elkezdtem írni ezt a könyvet, azon aggódtam, hogy az Egyesült Államok demokratikus intézményei nem élnek túl Trump elnökségét. De a rendszer ellenállóbbnak bizonyult, mint ahogy gondoltam, a médiumok és a bíróságok például szilárdan tartják magukat.² Most jobban aggaszt, mi lesz Európában, ahol az antidemokratikus erők országról országra törnek előre, és ügyesen használják a félretájékoztató különböző eszközeit. Mert a tudás a demokratikus társadalomnak is fontos. Az autoriter vezetők mindig azzal kezdik, hogy ösztűz alá veszik az igazságot. Az emberek befolyásolásának legjobb módszere ugyanis nem a kényszerítés, hanem az átverés. Napjaink félretájékoztató kampányai különösen veszélyesek, mert nem tűnnek annak. Nem egyértelmű politikai üzenetekkel bombázzák az embereket, mint a Szovjetunióban, hanem olyan álhíreket és féligazságokat kreálnak, amelyek kihasználják a félelmeinket meg az aggodalmainkat, és elérik, hogy mi magunk is terjesszük őket. Az eltorzított világkép beszivárog a fejünkbe, és anélkül hogy tudnánk róla, magunkévá tesszük. Vannak a terjedő hírek tényyszerűségét ellenőrizni kívánó ambiciózus törekvések, de ezeket azonnal kétségbe vonják, és a félretájékoztató eszközével megingatják az ellenőrzést végzőkbe vetett bizalmat. A valóságról folyó vita egyre inkább a forrás hitelességéről szóló vitává válik, és világosan kirajzolódik egy tendencia: a bizalom – Svédországban is – polarizálódik és átpolitizálódik.

Nem csoda, hogy az ember tehetetlennek érzi magát az ellentmondó hangok zűrzavarában, elveszíti hitét az értelemben és az igazság megtalálásának lehetőségében – és az igazságon túli világ apostolai persze pont ezt akarják. Ez a könyv kísérletet tesz rá, hogy leküzdje ezt a csüggedést, bátorságot és bizalmat adjon. Igenis szembe lehet szállni a koholmá-

nyokkal és az alaptalan kijelentésekkel, le lehet leplezni a hazugságot és a ködösítést, rá lehet találni a megalapozott és kristálytisza tényekre. Vannak megbízható források és jól működő tudományos intézmények, és mindent el kell követnünk, hogy támogassuk őket. A tudást sok támadás érte a történelem folyamán, de mindig győzedelmeskedett. Végére is az ember racionális állat, ahogy Arisztotelész mondta.

Stockholm, 2019. február 10.

1 TUDÁSREZISZTENCIA

Rezisztenssé válunk a tényekre?

„A kutatók szerint a földi életet a tényekre rezisztens emberek új faja fenyegeti”. Ezt a blikkfangos főcímet lehetett olvasni a *The New Yorker* című amerikai lapban 2015. május 12-én. A cikk leírja, hogy a tényekre rezisztens emberek látszólag rendelkeznek az információ befogadásához és feldolgozásához szükséges normális mechanizmusokkal, de valamilyen okból felfüggesztették ezek működését. Ráadásul úgy tűnik, minél több tény jut a tudomásukra, annál ellenállóbbak lesznek velük szemben. A kutatók feltételezik, hogy az információ valamiért nem jut el a hallóidegüktől az agyukig, ami ellehetetleníti az emberi tudat normális működését.

Ez persze csak vicc. A cikket Andy Borowitz humorista írta. Lenyűgöző érzéke van hozzá, hogy felismerje és kifigurázza korunk trendjeit. Egy évvel azelőtt, hogy Trump megkezdte volna a 2016-os kampányát, Borowitz megjósolta, miről fognak beszélni az emberek a választás után: a *tényrezisztenciáról*. Mindig voltak olyanok, akik megkérdőjelezték a világ működésének elfogadott magyarázatát: az összeesküvéselmélet-hívők, a tudományokban kétkedők és a misztikusok. De ami az utóbbi

időben történik, az új. Olyan, mintha nem ugyanabban a valóságban élnénk, és a világ mibenlétét illető legalapvetőbb tényekben sem tudnánk megegyezni. Megfordul az ember fejében a gondolat, nem volt-e igaza Borowitznak, és nincs-e valamiféleképpen blokkolva az agyunk.

Mi történik, és mit tehetünk? Hogy kiderítsük, az elején kell kezdenünk, a filozófia alapjainál.

Mik a tények? A rövid válasz: a tények írják le, milyen a világ. Legyen szó a legnyilvánvalóbb hétköznapi tényektől kezdve a világmindenség keletkezését leíró tényekig bármiről. A pszichológiai tények például leírják az érzéseinket és a gondolatainkat; a társadalmi tények a munkanélküliséget, az inflációt és a bűnözést; a kórtani tények a betegségeket és azok okait; a biológiai tények a fajok evolúcióját; a fizikai tények az elemi részecskéket és a mozgásukat. Vannak tények, amelyek leírják a konyhámot, és vannak tények, amelyek leírják a celebek szerelmi életét. A hosszabb és filozófikusabb válasz szerint tény az, ami igazá teszi a tényszerű állításokat, vagyis tény az, ami *igazzá tesz*. A világot leíró állítások – például: van egy ló a kertemben – attól függően igazak vagy hamisak, hogy milyen a világ, mely tények állnak rendelkezésre. Az állításom akkor igaz, ha valóban van egy ló a kertemben.

Azt gyorsan beláthatjuk, hogy rengeteg tény van, amelyről nincs tudomásunk: olyanok, amelyek túl triviálisak ahhoz, hogy foglalkozzunk velük (hány hajszál van a fejemen), és olyanok, amelyeket túl nehéz kideríteni (távoli galaxisokban található bolygókra vonatkozó ismeretek). Valószínűleg sok olyan tény is van, amelyről nem *lehet* tudomásunk, egész egyszerűen azért, mert megvannak a kognitív korlátaink. Talán a világegyetem keletkezésével kapcsolatos tények is idetartoznak. Hogyan jöhetett létre a mindenség a semmiből? Lehet, hogy a választ erre a kérdésre képtelenek vagyunk megérteni. Elképzelhető, hogy az emberi tudatra vonatkozó tények is ilyenek: hogyan tudja egy szürke anyagmassza, az agyszövet létrehozni a szubjektív szín pompás mezejét, amelyet a saját nézőpontomból olyan jól ismerek? Hiába az ember a legnagyobb kognitív kapacitással rendelkező állat, ez a kognitív kapacitás is korlátozott. Ahogy van egy sor tény, amelyet a kutyám, Eliot sosem fog meg tudni, mert nem elegendők hozzá a kognitív képességei (például hogy

a Föld gömbölyű), úgy biztosan van egy csomó olyan tény is, amelyet az ember nem fog megtudni.

Ezért van igazság abban az állításban, hogy rezisztensek vagyunk a tényekre, legalábbis részben. Sok olyan tény van, amelyről sosem lesz tudomásunk, mert nem érik meg a fáradságot, és sok olyan tény is van, amelyről akkor sem *lehet* tudomásunk, ha akarjuk. Ugyanakkor persze a kíváncsiságunk folyton a határokat feszegeti, és nem lenne okos dolog egyszer és mindenkorra meghúzni a megismerhető tények végső határát. A modern technika lehetővé teszi a távoli galaxisok megfigyelését és a mikrokozmosz vizsgálatát. A tudományos modelljeink egyre kifinomultabbak, és ami régen az emberi megértésen túli rejtély, misztérium volt, hirtelen magyarázatot nyer: miért esnek le a tárgyak, hogyan keletkeztek a fajok, mi az élet. Lehet, hogy a modern neurofiziológia jó úton jár, hogy megmagyarázza a tudat természetét. Ebben az értelemben sosem voltunk *kevésbé* rezisztensek a tényekre, mint ma.

Azt is gyorsan be lehet látni, hogy egy olyan egyén, aki valóban teljesen rezisztens a tényekre, rövid életű lenne a földünkön. A túléléshez folyamatosan nagy mennyiségű tényt kell befogadnunk: honnan les ránk veszély, hogyan juthatunk élelemhez meg vízhez, és tudnunk kell a többi emberről is. Az evolúció olyan képességekkel ruházott fel minket, amelyek garantálják a külvilág információinak hatékony befogadását – például látás meg hallás útján – és kognitív feldolgozását, ami a túlélést elősegítő cselekvésekhez vezet. Halljuk, hogy elefántok jönnek döngő léptekkel a dzsungelben, és félreugrunk; látjuk a vizet, és megtöltjük az edényünket, hogy ihassunk. A tények befogadására való teljes képtelenség evolúciós lehetetlenség. Andy Borowitz is ide lyukad ki. Azt írja, hogy a kutatók reményei szerint a tényrezisztencia a jövőben csökkenni fog, és az előzetes kutatási eredmények arra engednek következtetni, hogy az emberek igencsak fogékonyak lesznek a tényekre, ha olyan környezetbe kerülnek, ahol kevés az élelem, a víz és az oxigén.

Sok mindent el kell még mondani a tényekről, és vissza is térek rájuk a következő fejezetben. Az azonban már most is világos, hogy ami jelenleg a minket körülvevő világban történik, nem írható le egyfajta tényrezisztencia terjedéseként. Nem az a gond, hogy rengeteg tény van,

amelyet egyszeriben képtelenek vagyunk felfogni. A kutatók és az átlagemberek is tisztában vannak például a klímaváltozásra, a túlnépesedésre, az oltásokra, a bevándorlásra és a munkanélküliségre vonatkozó tényekkel. A gond az, hogy a tudást különböző okokból elutasítjuk, vagy képtelenek vagyunk befogadni. Nem tényreiszisztensek lettünk, hanem *tudásreiszisztensek*. Ahhoz, hogy megértsük ezt a fontos különbséget, meg kell néznünk, mi a tudás.

Mi a tudás?

Ha képeket keresünk a tudásról az interneten (néha szoktam az előadásaim előtt), agyakat találunk, a szinapszisok között cikázó villámokkal. Természetes dolog, hogy úgy hisszük, a tudás az agyban lakozik. Elolvassuk egy szöveget, megjegyzem az információkat, és el tudom mesélni másoknak – például egy vizsgán vagy egy előadáson –, hogy mit tanultam. De ez alapvetően hamis kép a tudásról.

Kezdsenek határoljuk el az elméleti és a gyakorlati tudást! Az elméleti tudás az, amelyet egy könyvben megtalálunk. Mindig van egy meghatározott állítástartalma, amely a „tudom” szót követi. *Tudom, hogy Stockholm Svédország fővárosa, Obama az Egyesült Államokban született, és az elektronoknak negatív töltésük van.* De a hétköznapi tudásunk is hatalmas mennyiségű elméleti tudásból áll. *Tudom, hogy Göteborgban születtem, esik az eső, és a kocsí a parkolóházban áll.*³ A gyakorlati tudásnak nincs ilyen gondolati tartalma. Inkább egyfajta *képességként*, bizonyos cselekvések végrehajtásához szükséges tudásként kell felfognunk. Az angolban például külön ige van a gyakorlati (*can*) és az elméleti tudás (*know*) kifejezésére. Rendelkezem az olvasással, a teniszéssel, a biciklizéssel képességével, és képes vagyok tisztességes angolul beszélni.

A gyakorlati és az elméleti tudás természetesen kölcsönhatásban áll. Minden cselekvés elméleti tudást feltételez, még ha az nem is mindig tudatosul bennünk. A biciklizéshez például tudnunk kell, hogy a pedál az előrehaladást szolgálja, és a nyeregben kell ülnünk, de valószínűtlen, hogy ez tudatosul is. A filozófusok régóta vitáznak róla, mennyire le-

het a gyakorlati tudást efféle elméleti tudásra leszűkíteni. A kérdés még nem dőlt el, de ha telefonon próbálunk megtanítani valakit kerékpározni (megpróbáltam egy barátommal, aki kölcsönkérte a biciklimet), egykettőre rájövünk, hogy a gyakorlati tudás valószínűleg nem pusztán az implicit elméleti tudás egy formája.

Ami a gyakorlati tudást illeti, nem nehéz belátni, hogy nem a fejben lakozik. Persze szükségünk van az agyunkra, hogy végrehajtsuk ezeket a cselekvéseket, például biciklizzünk vagy teniszezünk, de természetesebb lenne azt mondani, hogy a képesség az egész testünkben rejlik. Az már kevésbé nyilvánvaló, hogy az elméleti tudás sem a fejünkben lakozik. Az elméleti tudás a *gondolatainkkal* áll kapcsolatban, és azok csak a fejünkben vannak, nem? A válasz az, hogy a tudás egyik fontos összetevője valóban a fejünkben van, de maga a tudás nem.

Melyik összetevőről van szó? Ahogy azt már tisztáztuk, a világban hatalmas mennyiségű tény van, amelyről csak akkor szerezhetünk tudomást, ha elgondolkodunk rajta, milyen a világ. De nem elég csak gondolkodni. Lehet, hogy szeretek azon elmélkedni, van-e élet más bolygókon. Miután olvastam, hogy egy negyven fényévre található kisebb csillag, a TRAPPIST-1 körül hét Föld méretű bolygót fedeztek fel, arra gondolok, hogy ezeken biztosan van élet. De a tudás megszerzéséhez nem elég csak gondolni rá, *hinnem* is kell, *meg* kell *győződnom* róla. Van egy fontos különbség a gondolkodás (vagy elképzelés) és a meggyőződés között. Ha azt mondod, van egy elefánt a nappaliban, önkéntelenül arra fogok gondolni, hogy van egy elefánt a nappaliban, de aligha fogom elhinni.

De mikor hiszünk valamit? A filozófusok azt szokták mondani, hogy akkor, ha *igaznak tartjuk*. Akkor hiszem, hogy van élet azokon a bolygókon, ha *igaznak tartom*. Akkor hiszem, hogy van sör a hűtőben, ha *igaznak tartom*. Miért fontos különbséget tenni a gondolat (elmélkedés, elképzelés, töprengés) és a hit között? Azért, mert a hit egy pszichológiai állapot, amely teljesen más szerepet játszik az ember lélektanában, mint a pusztá gondolatok vagy elképzelések. A hit főleg a cselekvés vonatkozásában döntő fontosságú. Ha csak elképzelem, hogy van sör a hűtőben, nem megyek ki érte. Vagy hogy egy még eklatásabb példát mondjak: ha a zebránál állok, és arra várok, hogy átkelhessek az úton,

csak akkor fogok elindulni, amikor meg vagyok győződve róla, hogy nem jön semmi.

Mégis baj van a terminológiával. Ezt a hitet angolul *believe*nek nevezik, de magyarul nincs rá igazán jó szó. A „meggyőződés” kissé fellengzős, és nem illik a hétköznapi helyzetekhez: a „meggyőződésem, hogy van sör a hűtőben” elég furcsán hangzik. Ráadásul erősebb is, mint az, hogy igaznak tartom, mert azt jelenti, hogy teljesen biztos vagyok benne. Van itt egy másik kifejezés: a „vélemény”. Ez már jobban megfelel a *believe*nek, de van vele egy kis gond: „véleménynek” az egyszerű vélekedést szoktuk nevezni, vagyis olyasvalamit, ami nem azonos a tudással, a tényekkel, ezért elég bajos azt állítani, hogy a vélemény része a tudásnak. A „hit” még problematikusabb, mert gyakran használjuk vallási összefüggésben, még hozzá a tudás ellentétéként. Valami olyasmit értünk alatta, amit angolul *faith*nek, azaz „vallásos hitnek” hívunk, és ez inkább vonatkozik az érzelmeinkre, mint a kogníciónkra. Magyarul ezt úgy fejezzük ki, hogy azt mondjuk, hiszünk *valamiben*, például az örök életben vagy Istenben. De amikor hitről beszélek, én a *kognitív* hitre gondolok, arra, hogy valamit igaznak tartunk. Ebben az értelemben nincs ellentét a hit és a tudás között, sőt: csak akkor tudhatok valamit, ha elhiszem.

Úgy döntöttem, hogy mindezek ellenére a „meggyőződés” szót használom az angol *believe*re, arra a pszichológiai állapotra, amelybe akkor kerülünk, amikor igaznak tartunk valamit, és amely a tudás megszerzéséhez szükséges. Időnként használom a „vélemény” vagy „hit” szót is, hogy változatosabb legyen a terminológia, de többnyire a „meggyőződésnél” maradok. Fontos megjegyeznünk, hogy az ember akkor is meg lehet győződve valamiről (igaznak tarthat valamit), ha nem teljesen biztos benne.

Az, hogy a tudáshoz hitre vagy meggyőződésre van szükség, egy sor érdekes következménnyel jár. Például ahhoz, hogy tudást szerezzek a klímaváltozásról, nem elég elolvasnom egy erről szóló szöveget. Ha nem hiszem el, ami a szövegben áll, ha nem fogadom el igaznak a szöveg tartalmát, nem szereztem tudást. Ez azt jelenti, hogy a tudás közvetítése nem csupán információterjesztés, arra is rá kell vennünk az embereket, hogy elhiggyék, amit állítunk. Ez azt is megmagyarázza,

miért olyan fontos pont *tudást* közvetíteni. Mivel a meggyőződés kiemelkedő szerepet játszik a cselekvésben, nem elég pusztán informálnunk az embereket. Ha nem teszik magukévá, amit mondunk nekik, ha nem győződnek meg róla, nem fogják megváltoztatni a cselekvési mintáikat. Aki nem hiszi el, hogy a dohányzás rákot okoz, nem lesz elég motivált, hogy leszokjon.

A meggyőződés fontossága azzal a problémával is összefügg, amelyet a brit filozófus, Miranda Fricker *episztemikus igazságtalanságnak*⁴ nevez. Megfigyelte, hogy akinek a meggyőződéseit sosem veszik komolyan, és rendre megkérdőjelezzik (nemi, etnikai, osztálybeli, életkori stb. alapon), végül maga is kételkedni kezd bennük, még ha nincs is rá valódi oka. Ezt az embert megfosztják attól a tudástól, amellyel egyébként rendelkezhetne.

A legtöbb meggyőződésünk olyan triviális, hogy csak ritkán vagy sosem gondolkodunk el rajta tudatosan. Természetesen hiszem, hogy két lábam van, de mikor gondolkodtam ezen utoljára? Azt is hiszem, hogy a lakásomban lehet járni a padlón, a lovak nagyobbak a hangyáknál, és a Hold nem sajtból van. Ezek a meggyőzések részei a kognitív rendszerünknek, fontosak a cselekvéseink és a gondolkodásunk szempontjából (ha nem hinném, hogy a padló elbír, teljesen máshogyan viselkednék), de ahhoz különleges okra van szükség, hogy tudatosuljanak is bennünk. Úgy tűnik, van egy sor olyan meggyőződés is, amelyet csak nagy nehézségek árán vagyunk képesek tudatosítani. Ezt már Freud is vizsgálta, bár ő inkább a tudattalan vágyainkra összpontosított (főleg a szexuális vágyakra, mint például amikor valaki a saját anyját akarja feleségül venni). Manapság egyre inkább megkérdőjelezzik az elméleteit, főleg tudományos megalapozatlanságuk és ellenőrizhetetlenségük miatt. Freud a tudattalan felfedezését minden idők legnagyobb felfedezéseként írta le (a Naprendszerével egyenértékűként), de ma már sokan úgy látják, hogy nincs semmi, ami azzal a funkcióval bír, amelyet Freud a tudattalannak tulajdonít (például ami a neurózis eredetét illeti).⁵ Ezzel szemben a mai kutatások azt mutatják, hogy nagyon nehéz kideríteni, mit hiszünk.

Az utóbbi években különösen nagy érdeklődés övezte az úgynevezett *implicit előítéleteket*. Ha gyors asszociálásra kérjük az embereket, meg-

vizsgálhatjuk például a nemről vagy a rasszról alkotott tudattalan fel-tételezéseiket.⁶ Ezek a vizsgálatok azt akarják kideríteni, mi zajlik az *1. rendszer működése*, a gyors, tudattalan gondolkodás során, amelyet nem szűr meg a reflexiós képességünk és a kritikus értékítéletünk, vagyis a *2. rendszernek* nevezett lassú gondolkodás.⁷ Bebizonyosodott, hogy még a magukat például a nemek kérdésében előítéletektől mentesnek vallók asszociációit sem lehet máshogy nevezni, csak előítéletesnek: a nőkről az otthon, a gyerek és a konyha jut az eszükbe, a férfiakról pedig a karrier és az erő. Én is elvégeztem egy ilyen asszociációs tesztet, és szomorúan láttam az eredményt. A nagy kérdés persze az, hogyan kell ezt értelmezni. Fel lehet fogni úgy is, hogy valójában rejtett meggyőződésekről van szó: vallom, hogy a nők ugyanolyan jó mérnökök lehetnek, mint a férfiak, de implicit módon abban hiszek, hogy a nők nem lehetnek ugyanolyan jó mérnökök, mint a férfiak. Ennek az értelmezésnek a bizonyítéka az a tény, hogy az implicit asszociációk valóban befolyásolják a cselekedeteinket.⁸

Az mindenképpen világos, hogy bár a meggyőződés pszichológiai állapot, nem mindig könnyű tudni, mit hisz valójában az ember. Néha a cselekedeteket kell megvizsgálni ahhoz, hogy el tudjuk dönteni. Trump minden bizonnyal meg van győződve róla, hogy nála jobban senki sem tiszteli a nőket (ahogy azt állította is), de a tettei azt mutatják, hogy csak áltatja magát.

Meghatároztuk tehát a tudás egyik összetevőjét, a hitet vagy meggyőződést, vagyis azt a pszichológiai állapotot, amely döntő szerepet játszik a cselekedeteinkben. Meglehetősen bizonyossággal kijelenthetjük, hogy a (tudatos vagy tudattalan) meggyőződéseink a fejünkben lakoznak, még ha az nem is egyértelműen tisztázott, hol.⁹ A neurofiziológia, köszönhetően az agyi tevékenységeket mérő egyre jobb módszereknek, például az fMRI-nek (egyfajta mágneses szkennerek, amellyel az agyi aktivitást vizsgálják), hallatlanul gyorsan fejlődik, ezért egyre többet tudunk meg arról, mely agyi területek fontosak a különféle kognitív funkciók során. De még eltarthat egy darabig, mire egy bizonyos pszichológiai állapotot (például a meggyőződéseket vagy a fájdalmat) képesek leszünk egy bizonyos neurofiziológiai állapottal azonosítani. Az is le-

hetséges, hogy nincs is ilyesfajta egyszerű összefüggés, és ugyanaz az állapot sok különböző módon megvalósulhat az agyunkban. Akárhogy is, azt bizton állíthatjuk, hogy a hit a fejünkben van. Akkor miért nem mondhatjuk el ugyanezt a tudásról?

A választ már a nagy ókori filozófus, Platón (Kr. e. 427–347) is megfogalmazta. A *Theaitétosz*¹⁰ című dialógusában (Kr. e. 369) a tudás fogalmát tárgyalja. A hőse, Szókratész megkéri a matematikus Theaitétoszt, magyarázza el, mi a tudás. Theaitétosz kezdetben azt állítja, hogy a tudás nem más, mint érzékelés, de hamar belezavarodik. Szókratész felhívja a figyelmét többek között arra, hogy az érzékelésünk ellentmondásos lehet. Valami tűnhet puhának, de közben lehet kemény, és ilyenkor a *véleményalkotásunkat* kell latba vetnünk, hogy eldöntsük, valójában puha-e, vagy sem. Vagyis a tudás nem lehet azonos azzal, ahogyan a világot érzékeljük, hanem a véleményünkkel vagy az ítéletünkkel függ össze. Theaitétosz azonnal rájön, hogy azt sem állíthatjuk, hogy a tudás azonos a véleményünkkel, hiszen vannak téves vélemények is. Olyan sajtóságokat is tulajdoníthatunk a világnak, amelyekkel az valójában nem rendelkezik (lónak nézhetjük az ökröt), ugyanakkor a világnak nem lehetnek olyan tulajdonságai, amilyenek nincsenek (az ökör nem lehet ló). A tudásnak tehát a véleményen túl kell lennie, ezenkívül arra is szükség van, hogy a vélemény *igaz* legyen.

A későbbi filozófusok elfogadták Platón következtetését. A tudás egyszerre követeli meg azt, hogy az embernek legyen véleménye (meggyőződése), és hogy ez a vélemény igaz legyen. Nem tudhatom azt, hogy esik, ha egyszer nem esik. Ez nyilvánvalónak tűnhet, de fontos következményei vannak. Egyrészt az, hogy a tudás nem a fejben van, ahogy arra már utaltam. Az a meggyőződésem, hogy esik, a fejemben lakozik, de az igazságtartalma attól függ, milyen a világ valójában, más szóval: milyen a környezetem. Ez viszont azt jelenti, hogy a tudás nem azonos a pszichológiai értelemben vett *bizonyossággal*. Tökéletesen meg lehetek győződve az igazamról, mégsem rendelkezem tudással, ha a meggyőződésem hamisnak bizonyul. Amikor Trump váltig állította, hogy a washingtoni beiktatásán sütött a nap, minden bizonnyal meg is győzte magát erről. Valószínűleg annyira magával ragadta a pillanat, hogy

valóban elhitte, süt a nap, pedig esett. Talán már-már betegesen képes meggyőzni magát dolgokról. De ebből még nem következik, hogy rendelkezett tudással, hogy *tudta*, hogy süt a nap. Hiszen szakadt az eső.

Nagyon fontos, és érdemes megismételni: *akármilyen erős is a meggyőződés, nem azonos a tudással*. Érezhetjük úgy, hogy tudunk valamit, igazunk van, de ha nem igaz, amit hiszünk, nem tudjuk a kérdéses dolgot. Ha te azt hiszed, hogy az emberi tevékenység hatással van a klímára, én pedig azt, hogy nincs, nem rendelkezhetünk mindketten tudással, az egyikünk biztosan téved. Hogy korunk nagy előadójának, Hans Roslingnek a kijelentését idézzem, amelyet a dán tévé menekültáradatról folytatott híres vitájában tett: „Nem, nem, igazam van, és maga téved!” Néha így van ez, és ki kell mondani. Ez nem feltétlenül azt jelenti, hogy bíráljuk azt, aki téved. Az *állítását* bíráljuk, még hozzá azért, hogy kiderítsük az igazságot. Többnyire nem a mi hibánk, ha tévesek a meggyőződéseink. Inkább csak balszerencsénk van. Erre többször is vissza fogok térni a könyvben. Most csupán annyit kell megjegyeznünk, hogy mivel a tudás nemcsak attól függ, ami a fejünkben van (vagyis attól, amit hiszünk), hanem attól is, milyen a világ valójában (vagyis hogy igaz-e, amit hiszünk), a tudás nem *személyes*.

Mit jelent az, hogy valami igaz? Egy másik nagy ókori filozófus, Arisztotelész (Kr. e. 384–322) rövid és velős választ adott erre a kérdésre: a létezőt létezőnek, a nem létezőt nem létezőnek mondani.¹¹ Van ehhez mit hozzáfűzni? Sokan úgy vélik, hogy Arisztotelész ezzel azt fogalmazta meg, amit a filozófusok az igazság *korrespondencia-elvének* neveznek. Röviden: az igazság a gondolat és a világ közötti megfelelés. Az a meggyőződésem, hogy esik, akkor és csak akkor igaz, ha a tartalma (*esik*) megfelel a világ milyenségének (esik). Ma komoly viták folynak az igazság korrespondencia-elvéről. Ebben a könyvben nem tudok részletesen foglalkozni vele, de a második fejezetben beszélek még kicsit az igazságról. Most egyszerűen csak annyit állapíthatunk meg, hogy minden valamire való igazságelmélet elfogadja, hogy a meggyőződés és az igazság között szakadék tátong: ha azt hiszem, hogy esik, az még nem jelenti azt, hogy tényleg esik. Tévedhetek is.

Vagyis a tudáshoz nemcsak meggyőződésekre, hanem *igaz* meggyőzésekre van szükség. De még ez sem elég. Szerinted hány munkatársad kávézik ebben a pillanatban az irodában? Mivel tíz körül jár az idő, úgy tizennyolcra tippelsz. Kiderül, hogy eltaláltad, és tényleg pont annyian kortyolgatják a délelőtti kávéjukat. Tudtad? Valószínűleg nem. A szerencsés tipp nem egyenlő a tudással. Erre Platón is rájött. Miután Szókratésznek sikerül meggyőznie Theaitétoszt, hogy a tudáshoz igaz véleményre van szükség, felveti, hogy mégsem tehetünk egyenlőségjelet az igaz vélemény és a tudás közé. Ezt egy komplett foglalkozás is bizonyítja, mondja Szókratész, az ügyvédeké, akik ügyesen győzik meg az embereket. Ha egy bírót meggyőznek arról, hogy valaki elkövetett egy bűncselekményt, anélkül hogy bizonyítékok lennének az illető bűnösségére, akkor a bíró nem rendelkezik tudással, hiába követte el esetleg a szóban forgó személy valóban a büntettet.

Hiányzik még valami ahhoz, hogy az igaz meggyőződés tudás legyen, és ez a valami a meggyőződés *okában* keresendő. Aki csak helyesen tippel, annak semmi oka sincs a meggyőződésére. Ha megkérdem, miért gondolod, hogy tizennyolcan kávéznak, nem tudsz válaszolni, ami azt jelenti, hogy nem *tudod*, hogy annyian kávéznak. Akit mindenféle ok vagy bizonyíték felmutatása nélkül meggyőz egy ügyes szónok vagy propagandista, annak nincs oka azt hinni, amit hisz. Szókratész bírója nem azért hiszi, hogy az előtte álló férfi bűnös, mert valamilyen *bizonyíték* ezt alátámasztja, hanem azért, mert az ügyvéd sikeresen manipulálta.

Ezért a filozófusok egyetértenek abban, hogy a tudásnak (legalább) három feltételt teljesítenie kell:

- Kell hozzá egy *meggyőződés*, egy sajátos kognitív gondolati tartalommal járó pszichológiai állapot (*esik, a Föld gömbölyű, tizennyolcan kávéznak az irodában*).
- A meggyőződésnek *igaznak* kell lennie. A gondolat tartalmának bizonyos értelemben meg kell felelnie a világnak (*esik, a Föld gömbölyű, tizennyolcan kávéznak az irodában*).
- A meggyőződésnek valamiféle jó okon vagy *bizonyítékon* kell alapulnia. Az, aki csak helyesen tippel, nem rendelkezik tudással.

Ahogy azt mindjárt látni fogjuk, a harmadik feltétel különösen fontos a tudásrezisztencia szempontjából. Nézzük is meg egy kicsit közelebbről!